

**სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა და
ერეკლე II XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში**

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხთა სახალხო-განმანთავისუფლებელი მოძრაობის ახალი აღმავლობა, რომელიც უშუალოდ დაკავშირებული იყო ქართლ-კახეთის სამეფოს საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსვლასთან. მკვლევარ ლ. ტუხაშვილის შენიშვნით: „ეს განპირობებული იყო ეპოქის ძირითადი შინაარსით – შორეული ევროპის დახმარების „მისტიკურობა“ რუსეთის იმპერიის მიერ არაერთგზის იმედგაცრუება, ბუნებრივად სვამდა კავკასიის ადგილობრივ ძალთა კონსოლიდაციის საკითხს“ (ტუხაშვილი, 1971: 91).

ბუნებრივია, რომ სწორედ ამ პერიოდში წარმოიშვა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხების ქართული ორიენტაცია. ასეთი განწყობა ჯერ კიდევ თეიმურაზ I-ისა და ვახტანგ VI-ის დროსაც შეინიშნებოდა, მაგრამ შექმნილ ისტორიულ-პოლიტიკურ სიტუაციაში მსგავსი გეგმის განხორციელება არ მოხერხდა.

მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში საქართველოზე ორიენტაციას ვხედავთ ანატოლიელ ბერძნებში, უდინებში, აზერბაიჯანელებში, ყაბარდოელებში, ასირიელებში, იეზიდებში, ქურთებში. მაგრამ ჩვენ ამჯერად ყურადღებას ვამახვილებთ სომხებზე, ვინაიდან ყველაზე გაცხადებული და ორიგინალური ხაზით იგი განნდა სომხურ მოსახლეობაში. თავიდანვე ცხადად ჩანდა, რომ ასირიელების, იეზიდების, ყაბარდოელების ინტერესები შეზღუდული იყო, მათ სახელმწიფოებრივი რანგის ურთიერთობაც კი არ ჰქონდათ. „ალბანეთის“ ადღენის საკითხი (ყარაბაღელი სომხებისა და უდინების მთავარი მისწრაფება) არ გამომდინარეობდა ადგილობრივი ინიციატივიდან და ამ იდეას არც აზერბაიჯანელები ეკიდებოდნენ დიდი სიმპათიით და არც ერეკლე II. ამდენად, ყველაზე სრულყოფილი სახით ადგილი ჰქონდა ქართულ-სომხური ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის იდეას, რაზედაც არსებობდა მისი განხორციელების პროექტები და პრაქტიკული ცდები. ერეკლე II დიდი მზრუნველობით და გულისყურით ეკიდებოდა სომხთა ინიციატივებს, იწვევდა მათ საქართვე-

ლოში, ჰპირდებოდა მიწებს, პრივილეგიებს, სომხური სავაჭრო ფენების ქართლ-კახეთში მოსაზიდად სცემდა მანიფესტებს. მართალია, შემონახული მანიფესტები შემდეგდროინდელ პერიოდებს განეკუთვნებიან (1770, 1790 წწ.), მაგრამ სწორედ 60-იანი წლების ეროვნული პოლიტიკის მთავარ სულისკვეთებას ასახავენ. მოგვყავს ერთ-ერთი ასეთი მანიფესტი, რომელიც დაცულია საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში, რომელსაც მისი ავტორი ერეკლე II უწოდებს აღთქმას:

„...მაგალითი სახელმწიფოსა წიგნისა, მადლთა დამცველებისა უავლუსტესის უფლისა, მეორე ირაკლი მადლითა ღმთისათა სახელმწიფოსა ქართველთა კახთა და სხვათა, საზოგადო გვართა სომეხთა.

მოწყალებითა ღმთისათა, ჩვენ იესიან დავითიან სოლომონიან პანგრატოვან ცხებულსა თეიმურაზს მეფის ძემან ირაკლი მეორე მეფემან, ქართველთა კახთა და სხვათა და სხვათაგან.

შეუცვლელი აღთქმანი ესე ჩვენნი, წარმოვავლინეთ ყოველთა გვართა მიმართ, სომეხთასა, რომელნიცა დამკვიდრებულ ხართ შორსა ქვეყანასა შინა რომელ არა ვარ დამვიწყებულნი სამკვიდრებელსა თქვენისა, აქამდის (არამედ მარადის?) გვაქვს განპყრობილი წიაღი ... ოდესაცა შევიკრიბებით, სამკვიდრებელსა ქვეყნებსა შინა თქვენსა ქვეშე მფარველობისა ჩვენსა მიიღეთ თავისუფლებრივ ცხოვრებასა, ყოველთა მონაგებთა თქვენთა ზედა, მქონებელნი ჩვენგან სიყვარულისა ... მოგმადლად ჩვენგან ეგევითართა კაცთა ვაღთა თავისუფლებანი, რამეთუ უწინარეს, უფრორს ათას შვიდას, სამოცდა ათას რიცხვსა მაცხოვრისა ჩვენისა ქორონიკონსა, სადაცა ეგევითარნი ნაწერნი რომლისამე სახელობითა განცხადნეს პირსა ქვეყნისასა, ანუ სპარეთსა, ანუ ადრიბეუანსა, ანუ თუ ქალაქსა, ანუ სოფელსა, ყოველივე არა ღირსად და შემწყნარებლად ვაქმენით ...“ (სცსსა, 227).

როგორც ჩანს, მე-18 საუკუნის 50-70-იანი წლების ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა ახლო აღმოსავლეთის და ამიერკავკასიის ხალხებთან, როგორც ლ. ტუხაშვილი შენიშნავს ორმაგი ბუნებისაა: „ერთი მხრივ, ქართული სამეფოს სიძლიერე ამ ხალხებისთვის ხდება მიმზიდველი, ამას ხელს უწყობს ერეკლე მეორის დიდი პოპულარობაც, მეორე მხრივ, კრიზისულ მდგომარეობაში ჩავარდნილი ქართლ-კახეთის სამეფო თვითონაც დაინტერესებულია გამოძენოს ადგილობრივი მოკავშირე „აღდგენა-გამოსწინისათვის“ წარმოებულ ბრძოლაში.

ასეთ პირობებში ერეკლე მეორე მთელი არსებით ჩაეჭიდა ინდოეთის სომხური ბურჟუაზიის პოლიტიკურ პროგრამებს“ (ტუხაშვილი 1971: 100).

ჩვენი აზრით, ერეკლე II-ს ქვეყნის „აღდგენა-გამოხსნისათვის“ წარმოებულ ბრძოლაში სომხური ბურჟუაზიის ფინანსური მხარდაჭერა უფრო სჭირდებოდა, რის დეფიციტსაც განიცდიდა ქართლ-კახეთი აღნიშნულ პერიოდში.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩნდა ქართულ-სომხური ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის იდეა. ეს საკითხი აღნიშნულ ეპოქამდე საერთოდ არ დასმულა. ქართველებთან გაერთიანების იდეა, ეს ძველი ღოზუნგი იყო, მაგრამ არასოდეს არცერთ ეპოქაში მათი ურთიერთობა პოლიტიკური ფედერაციის პრინციპზე აგებული არ ყოფილა. ეს იდეა ინდოეთის სომხური ბურჟუაზიის წრიდან წამოვიდა. ამ ურთიერთობის ყველაზე სრულყოფილი იდეოლოგია მოგვცა ჰამანდელი ვაჭრის შვილმა იოსებ ემინმა და მადრასელმა მილიონერებმა შაამირ და იაკობ შაამირიანებმა.

იოსებ ემინი (1726-1809 წ.წ.) სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის ყველაზე თვალსაჩინო ფიგურაა. მან პირველმა შეიცნო ინდოეთის სომხური ბურჟუაზიის სასიცოცხლო მოთხოვნილება.

ეს მოთხოვნილება კი გაჩნდა მას შემდეგ, რაც მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრიდან სომეხი კომერსანტები ინდოეთში თანდათანობით გამოუვალ ჩიხში მოექცნენ. ამას დაემატა ისიც, რომ 1763 წელს ანტიინგლისურ აჯანყებაში მონაწილეობის გამო, ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ სომხებს წაართვა 1688 წლის ქარტით მინიჭებული პრივილეგიები. ასეთ პირობებში დაიწყო მძლავრი ნაციონალური მოძრაობა. ბუნებრივია, რომ მხოლოდ ეროვნულ სახელმწიფოს შექმნა სომეხ ვაჭარ-მრეწველთა ქონების გარანტირება.

ჭაბუკმა ემინმა დაამთავრა ინგლისური სკოლა. შემდეგ გაემგზავრა ლონდონში და 13 თვეს სწავლობდა ვულფინის სამეფო სამხედრო აკადემიაში, შემოიარა მთელი ევროპა, მიიღო სამხედრო გამოცდილება შვიდწლიან ომში. იქვე დაამუშავა სომხეთის განთავისუფლების პროექტები, რომლებიც თავიდანვე ქართველებთან მჭიდრო პოლიტიკური კავშირის პრინციპზე იყო აგებული.

იოსებ ემინის ძირითადი იდეა იყო ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნა ბაგრატიონთა დინასტიით სათავეში და ამ

გაერთიანებულ მონარქიაზე რომელიმე ევროპული სახელმწიფოს პროტექტორატის დამყარება. თავდაპირველად ემინს ასეთ პროტექტორად ინგლისი მიაჩნდა, რომლის ადგილი მოგვიანებით დაიკავა რუსეთმა. მართალია, ემინი თავისი პროექტით წარსდგა დიდი ბრიტანეთის პრემიერის უილიამ პიტის წინაშე, მაგრამ აქ ემინმა სრული ფიასკო განიცადა. ამის შემდეგ მან მზერა პეტერბურგს მიაპყრო. რუსეთის იმპერია იმ პერიოდში ევროპული საქმეებით იყო გადატვირთული და კავკასიისათვის არ ეცადა. 1763 წლის აპრილში იოსებ ემინი დიდი სახელმწიფოების მფარველობისგან იმედგაცრუებული თავისი პატარა სამხედრო რაზმით დარიალის გზით თბილისში ჩამოვიდა და ერეკლეს წარუდგა.

იოსებ ემინი ქართველი მეფისგან მოითხოვდა აზერბაიჯანული სახანოების (განჯა, ყარაბახი, ნახჭევანი, ერევანი) გრიგორიანული მოსახლეობის განთავისუფლებას. მისი აზრით, აქ შეიქმნებოდა სახელმწიფო, რომელსაც მოგვიანებით შეუერთდებოდნენ თურქეთისა და ირანის სომხური პროვინციები. შემდეგში გათვალისწინებული იყო სომეხ-ქართველთა საპატიო კავშირი – ფედერაცია, რომელსაც პირადი უნიის წესით სათავეში უნდა ჩადგომოდა ერეკლე (იოანისიანი, 1945).

საქართველოში მის ენერგიულ მუშაობას და მოწოდებას გამოეხმაურა დასავლეთ სომხეთში ქალაქ შუშის მახლობლად მდებარე წმინდა კარაპეტის მონასტრის წინამძღვარი ოვნანი – 60-იანი წლების სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე მოღვაწე. ოვანმა კავშირი დაამყარა იეზიდ ქურთებთან და ნესტორიან აისორებთან, ამავე დროს, მიიმხრო დასავლეთ სომხეთის თითქმის მთელი მოსახლეობა (თითქოს მზად ჰყავდა 40 ათასამდე შეიარაღებული კაცი). იოსებ ემინის ცნობით, ერეკლემ მხარი დაუჭირა აჯანყებას. გადაწყვეტილი ყოფილა 10 000 ქვეითი და 5000 ცხენოსანი ქართველი მეომრის შეჭრა დასავლეთ სომხეთში (იოანისიანი, 1945: 124).

მაგრამ ერეკლე მეორე არ წავიდა ასეთ რისკზე. ამავე დროს აჯანყების წინააღმდეგ გაილაშქრეს თბილისელმა სომეხმა ვაჭრებმა და ენშიაინმა. კათალიკოსმა სიმეონ ერევნელმა სასტიკად უარყო ემინის წინადადება, ოვნანი შერისხა და განკვეთა ეკლესიიდან. ამის შემდეგ ემინმა სცადა მოეწყო პროვოკაცია თურქეთთან, რათა ეს უკანასკნელი დაჯახებოდა ქართლ-კახეთს. ამით ემინი ფიქრობდა, რომ თურქეთის წინააღმდეგ სომეხთა გამოყენების მიზნით ერეკლე მეორე დაუ-

ბრუნდებოდა მის გეგმებს. საბოლოოდ მეფემ იგი გააძევა საქართველოდან.

მე-18 საუკუნის 70-იან წლებში ქართულ-სომხური ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის პროგრამით გამოვიდა ინდოეთის სომხური ბურჟუაზიის ყველაზე ძლიერი და ავტორიტეტული ჯგუფი, რომელსაც სათავეში ედგნენ მადრასელი მილიონერები, იაკობ და შაამირ შაამირიანები (იოანისიანი, 1947). მადრასის წრე დასაწყისში ინდოელ სომეხთა კულტურულ-ლიტერატურული გაერთიანება იყო. შემდგომში მათი სამოქმედო პროგრამა გასცდა განმანათლებლური მოღვაწეობის საზღვრებს და მიზნად დაისახა ეროვნული სახელმწიფოს აღდგენისათვის ბრძოლა. შაამირიანები, ისევე როგორც მათი წინამორბედი იოსებ ემინი, დარწმუნდნენ, რომ პრაქტიკულად სომხური სახელმწიფოს აღდგენა მხოლოდ საქართველოს თანამონაწილეობით იყო შესაძლებელი. 1770 წელს მადრასის წრემ ოფიციალურად დაამყარა ურთიერთობა ქართლ-კახეთის სამეფოსთან.

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიაში, „ბერძნულ“ პროექტთან დაკავშირებით, დაიწყო ამიერკავკასიაში ქრისტიანული სახელმწიფოების შექმნის ვარიანტების დამუშავება, რომლის ერთ-ერთ ვარიანტად განიხილებოდა დამოუკიდებელი სომხეთი რუსეთის პროტექტორატით. საამისოდ სომხეთში ლაშქრობისათვის სპეციალური საექსპედიციო კორპუსის მომზადებაც კი დაევადა ცნობილ სარდალს ალექსანდრე სუვოროვს. ასეთ პირობებში სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის გეგმებში ქართლ-კახეთის სამეფოს როლი ცოტათი დაიჩრდილა კიდევ. რუსეთის აზრით, ერეკლე მეორის 1779 წლის ლაშქრობა ერევანზე მხოლოდ ურჩი ხანის დასჯის მიზნით კი არ იყო მოწყობილი, არამედ ქართველების იმ სურვილითაც, რომ დაესწროთ რუსეთისათვის და აღმოსავლეთ სომხეთი თვითონ შემოეერთებინათ. ამავე მიზეზით შეიძლება აიხსნას ის მოვლენაც, რომ ამ ლაშქრობისას სომხურმა მოსახლეობამ თითქმის უერთგულა ყიზილბაშ ხანს და ქართველთა მიმართ ინდიფერენტულობა გამოიჩინა. ჩვენი აზრით, ამის მიზეზი იყო რუსეთ-საქართველოს შორის ურთიერთობის გაციება, რაც ოსმალეთისა და ქართლ-კახეთის ხელშეკრულებით იყო გამოწვეული. ბუნებრივია, რუსეთმა სცადა ხელი შეეშალა ერეკლეს გეგმებისათვის, რამაც ერთგვარი ბზარი გააჩინა ქართულ-სომხურ ურთიერთობაში.

ამის შემდეგ შაამირ შაამირიანის პროექტებში ახლა უკვე სომხეთის სახელმწიფოს აღდგენა უკვე ან უშუალოდ რუსეთთან კავშირში განიხილება, ან სრულიად დამოუკიდებლად.

1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატმა და ქართველი ელჩების რწმენების სიგელში ერევნის მოხსენიებამ ახალი ძალით გამოაცოცხლა სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც 60-იანი წლების მსგავსად დაკავშირებული აღმოჩნდა საქართველოსთან. სომხური სახელმწიფოს აღდგენის რუსული ვარიანტი გაურკვეველი დროით გადაიდო. დღის წესრიგში დადგა კვლავ ერეკლე მეორესთან ურთიერთობა. შაამირიანის წრე ამის შემდეგ ძირითადად იზიარებდა ერეკლე II-ის იდეას. საინტერესოა, რომ შაამირიანის წარმოდგენილ პროექტებში მოხსენიებულია ქართლ-კახეთის მეფე: „...მამათმავრობა უფლისა სიმეონისა, სრულიად სომეხთა კათალიკოსის ვაღარშაპატსა და მეფობა უავგუსტესის უფლის ერეკლე მეორისა თბილისს“ (კოპალიანი, 1962: 246), რაც თავისთავად ბევრის მოქმედია.

ინდოეთში მცხოვრებ სომეხ პატრიოტებს ცხოველი მიმოწერა ჰქონდათ რუსეთის მთავრობასთან, სომეხ მელიქებთან, რუსეთში მცხოვრებ გავლენიან სომეხებთან (იოსებ არღუთინელთან, ივ. ლაზარევთან), რომელთა მხარდაჭერითაც ვარაუდობდნენ სამშობლოს ხსნას.

საქართველო-რუსეთ-სომხეთის ურთიერთობა განსაკუთრებით ინტენსიური ხდება 1784 წლისათვის. იმხანად რუსეთში ჩნდება კასპიის ზღვის სამხრეთ და დასავლეთ რაიონებში მშვიდობიანი წინსვლის იდეა, რასაც სომხური ქრისტიანული სახელმწიფოს შექმნა უნდა მოჰყოლოდა. იდეის წარმოშობას პოტიომკინს მიაწერენ (გეგუზაძე, 1995: 15). ეს იდეა მართლაც რომ პოტიომკინისეულია, ჩანს გრ. პოტიომკინის მიერ 1783 წლის 6 აპრილს გაცემული ორდენიდან პ. პოტიომკინის მიმართ. ორდერში გრ. პოტიომკინი გამოყოფს პროგრამის იმ ნაწილს, რომელიც ეხება აღმოსავლეთ საქართველოს და სომხეთის სამეფოს აღდგენის საკითხს. „...დაამხეთ შუშის ხანი იბრაგიმი, ამის შემდეგ ყარაბაღი გახდება დამოუკიდებელი, მხოლოდ რუსეთის შემადგენელი ოლქი“ (სცსსა, 52) აქ არავითარ ქართულ-სომხურ სახელმწიფოს შექმნაზე არ არის ლაპარაკი. ყველაფერი ნათელია - რუსეთი თავად ფიქრობს სომხეთის შეერთებას. გარდა ამისა, 80-იან წლებში იოსებ არღუთინელმა შეადგინა სომხეთ-რუსეთის ურთიერთობის პროექტის

ესკიზი, მონახაზი. ავტორის აზრით, რუსეთ-სომხეთს შორის სამხედრო კავშირი უნდა გაფორმებულიყო, საკუთრივ სომხეთს კი სათავეში უნდა ჩასდგომოდა რუსეთის მიერ დანიშნული მეფე, აუცილებლად გრიგორიანული სარწმუნოებისა და ეჩმიაძინში მირონცხებული (გრიგორიანი, 1959: 50). ეს პროექტიც წინააღმდეგობაში მოდის, როგორც იოსებ ემინის, ასევე შაამირიანების ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნის იდეასთან.

ამრიგად, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნის იდეამ კრახი განიცადა. ჩვენი აზრით, პირველ შემთხვევაში ეს გამოწვეული იყო იოსებ ემინის პროვოკაციული ქმედებებით, რამაც მხარდაჭერა და ნდობის მოპოვება ვერ ჰპოვა ერეკლე II-ის მხრიდან. მეორე შემთხვევაში, ინდოელ სომეხ ბურჟუაზიის წარმომადგენელთა (შაამირიანები) არათანმიმდევრულმა და მერყევმა პოზიციამ, ამასთანავე რუსეთში მოღვაწე სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმომადგენელთა პოზიციებთან შეუთავსებლობამ დღის წესრიგიდან მოხსნა ქართულ-სომხური სახელმწიფოს აღდგენის პერსპექტივა.

თუ გეორგიევსკის ტრაქტატის დადებამდე რუსეთი დაინტერესებული იყო ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნით ერეკლე II-ის იურისდიქციის ქვეშ, ტრაქტატის დადების შემდეგ ამ იდეამ დაკარგა მიმზიდველობა და ახლა რუსეთი პირდაპირ იყო დაინტერესებული სომხური ტერიტორიების შეერთებით.

გამოყენებული ლიტერატურა:

გრიგორიანი, 1959: Григорян, Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX века. Москва 1959.

გეგუჩაძე, 1995: გეგუჩაძე მ., საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა XVIII საუკუნის 80-90-იან წლებში და რუსეთი, თბ., 1995.

იოანისიანი, 1945: Иоанисян, А. Р. «Иосиф Эмин, Ереван, 1945.

იოანისიანი, 1947: Иоанисян, А. Р. Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII-го столетия, Ереван, 1947.

მაისურაძე, 1982: მაისურაძე გ., ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში. თბ., 1982.

ტუხაშვილი, 1971: ტუხაშვილი ლ., ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში, „საისტორიო მოამბე“, თბ., 1971.

სცსსა: ფ. 227-სცსსა, ფ. 227. საქმე-1300.

სცსსა, - ЦГВИА: ф. 52-ЦГВИА, Ф. 52. ои. 3/203, Д. 90. Л. 8.

Roman Gogolauri

LIBERATION MOVEMENT OF ARMENIA AND EREKLE II IN THE II HALF OF THE XVIIIc.

Summary

New epoch of Caucasian and Near East people's national liberation movement starts from the II half of the XVIIIc. It was connected with Kartli-Kakheti Kingdom, its relation to the international venue.

In spite of multilateral efforts of interested sides, the idea of establishing Georgian-Armenian State failed in the II half of the XVIIIc.

To our mind it was caused firstly by Ioseb Emini's provocative actions but Erekle II didn't support and trust him. Secondly the inconsistent and fluctuating position of the representatives of Indian Armenian bourgeoisie (Shaamiriani) and incompatibility with the position of the representatives of liberation movement of the Armenians living in Russia removed from agenda the perspective of restoring Georgian-Armenian State.